

Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение
«Дус-Дагская средняя общеобразовательная школа Овюрского кожууна»

Согласовано

Зам. директора по УВР
Седен-оол /Седен-оол С.В./
«31» августа 2023г.

«Утверждаю»

Директор МБОУ «Дус-Дагская
СОШ Овюрского кожууна»

Шарый-оол /Шарый-оол С.А./

Приказ № *43/1*
от «31» августа 2023г.

**РАБОЧАЯ ПРОГРАММА
ВНЕУРОЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ**

«Улусчу ужурлар»

Класс: 6

Количество занятий в неделю: 1

Количество часов в год: 34

Направление программы: занятия, направленные на удовлетворение социальных интересов и потребностей обучающихся, на педагогическое сопровождение деятельности социально-ориентированных ученических сообществ, детских общественных объединений, органов ученического самоуправления, на организацию совместно с обучающимися комплекса мероприятий воспитательной направленности.

Срок реализации: 1 год

Разработала: Маадыр-оол Юлия Олеговна

2023-2024 уч.г.

6-гы класска класстан дашкаар өөренир «Улусчу ужурлар» эртемнин ажылчын программазы.

Эге сөс

Улусчу ужур-чаңчылдарны чаа езу-биле шинчилеп, ону өөрөдилге- кижизидилге ажылынга чогумчалыы-биле ажыглап ажылдап эгелээн Республиканың федералдыг-даа, төп-даа шенелделерже кирген школаларның арга-дуржулгазынга даянып, бо хуннерде бистиң республиканың барык шупту школалары «Улусчу ужурлар» кичээлдерин тыва езу-чаңчылдарга даянып, эрттирип эгелээн. Ук кичээлдернин кижизидилге ажылынга салдары аажок улуг бооп турары билдингир.

Тыва чон салгалынга бодунуң материалдыг байлактарын арттырып бээрден аңгыда, сагыш-сеткил байлаан – ужур-чаңчылдарны салгал аразынга үспейн, хумагалыы-биле дамчыдып чораан.

Эртем-суюл сайзырап, кижилернин угаан-медерели чаа үениң агымынче кирип, харындаа чүгле чогумчалыг материалдыг тала колдап, сагыш-сеткил ядараар деп барган үеде чаагай чаңчылдар кичээлинин ролю кончуг улуг апарган.

Амгы үеде тыва улустун ужур-чаңчылдарына шинчилел ажылдары уламчылап, янзы-бүрү номнар, программалар хөйү-биле үнүп турары башкылал ажылынга улуг дузаны көргүзүп турар.

Ажылдын үндезини кылдыр Г. Д. Сундуйнуң «Улусчу ужурлар» деп 5-6 класстарга шенелделиг өөрөдилге-номчулга номун, С.Б.Байыр-оол, С.К.Монгуш, Ч.Ш. Ондар, С.Ч.Шулуу-Маадыр; «Тыва ужур-чаңчылдар 5-9» А.К.Ооржак, С.Б.Оюн деп болгаш өске-даа тыва чоннуң бурунгу ужурларының дугайында үнгүлээн өөрөдилге номнарын алган. Улусчу езу-чаңчылдар деп факультатив кичээлинге даянып тургаш кылган бо программа тыва чоннуң чаагай чаңчылдарын база кижиниң бодун канчаар алдынарының дугайында школага эрттирериниң бир вариантызы болуп турар.

Тайылбыр бижик.

Тыва ёзу-чаңчылдарны кижизидилгенин янзы-буру хевирлеринге ажыглап болур: куш-ажыл кижизидилгезинге, бойдуска ынак болгаш анаа хумагалыг болурунга, эстетиктиг, этиктиг кижизидилге дээш оон-даа оске хевирлеринге.

Уруглар кижизидилгези чоннуң бодунуң төөгүзүндөн, культуразындан болгаш сүзүүндөн дөстелир деп, М. Б. Кенин-Лопсан санап турар. Программада кезектер уругларның назы-харын, сонуургалын барымдаалап хувааттырган. Уругнун назы-хары бичии болган тудум, оларның чуве сактып алыры быжыг, уттунмас болур. Ынчаарга, он ийи хар четкен уругларга кижиниң чаяанының дугайында, төлептиг болурунун дугайында бодалдар-биле шыва ап, оларны боттарының кылып турар үүлгедиглеринге хамаарыштыр боттарының хамаарылгазын тодаргай илередип билиринге кижизидери чугула болур ужурлуг. Амыдыралга эргежок чугула апаргы дег, кижиниң сагыш-сеткилинге, угаан-бодалынга, бодун алдынарынга хамаарышкан чүүлдерге өөрөдир болгаш кижизидер сорулга-биле ук программа тургустунган.

Ажылды кылып тургаш, тыва ужур-чаңчылдарга база кижиниң сагы-сеткилинин арыг-чаагай, чырык, тура-соруктуг болурунга хамаарыштыр кылдырган ажылдарын өөренип көрүп, дуржулгалыг башкыларның шинчилелдериниң байлак арга-дуржулгазынга даянган.

6-гы класска өөрөдир темаларның бөлүктээшкини:

«Кижини – бойдустун дээди чаялгазы».

1. Кижини чаяны
2. Кижини угааны
3. Кижиниң октаргайы база сагыш культуразы.
4. Сагыш эргилдези, маны, аптаразы.
5. Назын эргилдези.

6. Кижиниң хаяазы, хей-аьды, хей сүлдези, сузу болгаш куьду.

7. Арага дугайы.

8. Ниити ужурлар (этикет).

9. Кижиниң шимчениглери, көрүжү болгаш кылаш, олут ужуру.

«Улусчу ужур-чаңчылдар» кичээлдериниң **өөредиглиг сорулгалары :**

-уругларга бодунуң төрөөн чонунуң шаг-төөгүден бээр туруп келген езу-чаңчылын таныштырып, ону ыдыкшыдып көөрүнгө өөредири;

- езулуг тыва кижиниң омур-хевири, мөзү- бүдүжү кандыг чораанын улустуң аас чогаалын болгаш чогаалдарны ажыглап тургаш, делгеренгей таныштырып, бар билиглерин ханыладып өөредири;

- тыва улустуң чаңчылчаан ажыл-ижи-биле чурттап турган база амгы үеде-даа чурттап чоруур оран-савазынга даянмышаан таныштырып, мергежил шилип алырынче угланган ажыл чорудуп, келир амыдыралга белеткээри;

- бодунуң төрөөн чериниң (кожуунунун) онзагайы-биле таныштырып, алдарлыг кижилерин танып ап, оларга чоргаарланып чоруурунга өөредири;

- тыва улустуң уруг-дарыг кижизидеринге кандыг хамаарылгалыг, чаш төлдү кадык-чаагай кижизидериниң айтырыгларын канчаар шиитпирлеп чораанының дугайында билигни бээри;

- кижиниң чаяаттынып кээри база аңаа кандыг түннел турар ужурлуг деп чүүлдүн дугайында билигни бээри;

- кижиниң бодун алдынарының дугайында айтырыг чүгө кол болурунун дугайында эге билиглерни бээри.

Кижизидилгелиг сорулгалары:

- уругларны чоннуң ыдыктыг чаңчылдарын сагып чоруур, бедик культурлуг, кижизиг кижилер болурунга кижизидер;

- күш-ажылга ынак, мөзүлүг чаңга уругларны чаңчыктырып кижизидер;

- долгандыр турар чонунга база бойдуска хумагалыг болурунга, оларга хамаарылгалыг сагыыр ужурлуг чүүлдерни сагып чоруурунга чаңчыктырар;

- ава, ача кижиниң хүлээлгелерин медреселдиди-биле билип, өг- бүле амыдыралынга бичиизинден белен болуп, уруглар кижизидилгезиниң айтырыгларын сайгарып чоруурунга кижизидер;

- каяа- даа чорааш, бодун тыва кижини мен деп медресеп билип чоруур национал чоргааралды уругларга оттурар.

Өөреникчилер

- «КИЖИ» деп сөстүн хөй талалыгутаказын,

- тыва улусчу чаңчылдарны, езулалдарны (ооң иштинде кижиниң канчаар алдынарының дугайында), ужурларны, дагылгаларны, дойларны, ыдыктарны,

- чоннуң чаңчылчаан ажыл-ижин,

- өг- бүледе кижигүннер аразында харылзаа дугайында хоойлу-документилерни,

- өг- бүле бүрүзүнүң сагып чоруур чараш чаңчылдарын билгентурар ужурлуг.

Программаның тургузуу:

«Кижини – бойдустуң дээди чаяалгазы».

1. Кижиниң чаяаны – 6 шак, оон иштинде 1 чугаа сайзырадырының кичээли;

2. Кижиниң октаргайы – 10 шак, оон иштинде 3 чугаа сайзырадылгазының кичээли;

3. Назын эргилдези – 2 шак, оон иштинде 1 хыналда ажыл кичээли;

4. Кижиниң хаяазы, хей-аьды, хей сүлдези, сузу болгаш куьду – 7 шак, оон иштинде 2 чугаа сайзырадылгазының кичээли;

5. Ниити ужурлар база багай аажы-чаң – 4 шак, оон иштинде 2 чугаа сайзырадылгазының кичээли;

6. Кижиниң шимчениглери. Карактар. Кылаш, олут ужуру. – 2 шак;

7. Ниити хыналда ажыл – 1 шак;

8. Түңнел-катаптаашкын. – 1 шак;
 9. Чырык күзел – 1 шак, ооң иштинде 1 шак чугаа сайзырадылгазының кичээли;
 10. Түңнел кичээл. – 1 шак, ооң иштинден 1 шак чугаа сайзырадылгазыныкичээли.

Кижичаяаны-биле холбашкан ужурларны сагып, эптиг-эвилең чорукка чаңчыгар, аажы-чаң талазы-биле бодун туттунуп билер, культурулуг чугаалажырынга, байырлажып чоруурунга чедир езулалдарны сагырынга чаңчыгар. Кандыг-даа байдалда, кандыг-даа кижилер-биле харылзаа тудуп тургаш, бодун алдынарының эге билиглерин долузу-биле сагып чаңчыккан турар кылдыр өөредир.

6-гы класска “Улусчу ужурлар” эртеминге **«Кижичааны – бойдустуң дээди чаяалгазы»** деп кезекке хамаарыштыр темаларны чарып эрттирери:

Төлөптиг кижичаяаны болурул? Кижичаяаны. “Кижичааны” деп атка канчаар төлөптиг болурул? Улуг уйгу уржуктары. Кижичаяаны. Мага-бот дадыктырарының аргалары.

Кижичаяаны октаргайы. Сагыш культуразы. Ак болгаш кара сагыш дугайында. Сагыш эргилдези. “Канчаар сен?” Сагыш маңы. Сагыш аптаязы. Угаан-сагыш ажылы. Күш-ажыл болгаш сагыш. “Шилип алган мергежилим”

Назын эргилдези. “Чааскаан олургаш, сагыжың шинчиле”

Кижичаяаны хаяазы. Кижичаяаны хей-аъды. Кижичаяаны сүлдези. Кижичаяаны сузу. Куът дугайында улусчу бодалдар. “Буян чандылары”

Арага дугайы. Ч. Чүлдүм “Иениң каргыжы” Ниити ужурлар (этикет).

Кижичаяаны шимчениглери болгаш үнү. Карактар. Кылаш болгаш олут ужуру.

**Календарь-тематиктиг план.
 «Кижичааны – бойдустуң дээди чаяалгазы.»**

№	Темазы	Үези/шагы	Кичээлдин хевири	Кичээлге ажылдың хевирлери	Кичээлден уругларның билген турар билишкннери болгаш эге билиглери	Онаалга	Кичээлдин эртер хүнү	
							план	факт
1.	Кириилде кичээл. Төлөптиг кижичаяаны болурул?	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Кижичаяаны бодунуң үүлгедиглерин харылаары база төлөптиг кижичаяаны дугайында бодалдар солчур.	Төлөптиг деп санадып чоруур кижилерниң даңзызын тургузар.	06.09.	
2.	Кижичаяаны	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Кижичаяаны деп чүнү ынча деп турары база кижичаяаны үш дою деп чүл? билген турар.	Үш дойнуң бирээзиниң-не чуруун чуруур (А4)	13.09.	
3.	ЧСК «Кижичааны» деп атка канчаар	1	Чугаа сайзырадылгазының	Беседа. Башкының тайылбыры.	Чогаадыкчы ажылдың дузазы-биле кижичааны деп атка	Төлөптиг кижичааны деп кижичаяаны эки	20.09.	

	төлөптүг болурул?		кичээли	Чогаадыкчы а жыл	төлөптүг болурунун дугайында бодалын илередип билири.	талаларын санап бижиир.		
4.	Улуг уйгу уржуктары	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Чүге улуг уйгуну амыдыралдың эң коргунчуг, эң күштүг азаларының бирээзи деп санап турарын база улуг уйгу багай деп чүүлдүбилген турар уjurлуг.	Хүн чурумун бижип эkkээр.	27.09.	
5.	Кижиге угааны	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Шын угаадыг, тура-сорук деп чүүлдерниң аразында харылзаазын база амыдыралда утказын билген турар.	Тура-соруктуг, чүткүлдүг кижиге деп кандыг кижини ынча дээрил тодарадып бижиир.	04.10.	
6.	Мага-бот дадыктырарының аргалары	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Мага-бот дадыктырары чүге херегил база кандыг аргаларны ажыглап болурул? деп чүүлдерни билген турар уjurлуг.	Ада-иезинден дадыгарының аргаларын айтырып эkkээр.	11.10.	
7.	Кижиниң октаргайы.	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Иштики октаргай деп чүл база ооң байдалы мөзү-бүдүштен канчаар хамааржып болурул түннээр дугайында	Иштики делегей деп чүл тодарадыын тывар. (интернетте н)	18.10.	
8.	Сагыш культуразы. Ак болгаш кара сагыш дугайында.	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Сагыш культуразы, ак сагыш, кара сагыш дээн ышкаш терминнерни база оларныаразында харылзааларны билген турар уjurлуг.	Ак болгаш кара сагышты удурланыкчылар кылдыр чуруур (А4).	25.10.	
9.	Сагыш эргилдези	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Эргилде, кижиниң сагыжының эргилдези, йөрээл, кара сагыштың хоразы дээн билиишкиннерни билген турар.	Башкының бижиткен чүүлүн номчуп, катаптаар.	08.11.	

10.	ЧСК «Канчаар сен?»	1	Чугаа сайзырады лгазының кичээли	Бот ажыл. Чогаадыкчы ажыл. Практиктиг ажыл	ТЕСТ хыналда	Эжинге бир бодалга- байдал чогаадыр.	15.1 1.	
11.	Сагыш маңы	1	Чаа чүүл тайылбыры ның кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Сагыш маңы, үндүрүк-кирик сагыш, өңнүг дүштер көөрү деп билиишкиннерниң аразында харылзааны тодаргайлап билген турар уjurлуг.	Өртемчейде үш дүрген. Тывар.	22.1 1.	
12.	Сагыш аптарызы	1	Чаа чүүл тайылбыры ның кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Сагыш аптарызы, сагынгыр кижини, «угааны дыдык таар дег» деп билиишкиннерни билген турар.	Айтырыглар га харылылаар. Ар.102.	29.1 1.	
13.	Угаан-сагыш ажылы	1	Чаа чүүл тайылбыры ның кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Кижиниң бодунуң сагыжын хынаары, анализ, деңнелге, классификация, систематизация, чогаадыкчы сагыш	Айтырыг 6 ар.105.	06.1 2.	
14.	ЧСК Бот ажыл. Сагыш хынаары.	1	Чугаа сайзырады лгазының кичээли	Бот ажыл. Хыналда ажыл.	Бот ажыл ТЕСТ	Солун бодалга чогаадыр.	13.1 2.	
15.	Күш-ажыл болгаш сагыш	1	Чаа чүүл тайылбыры ның кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Ажылды сагыш- биле кылыры, бодунга тааржыр чүүлдү шилип алыры, эчис- сорулга, кижиниң хуу салымы, проблема, кара дер беп билиишкиннерни билген турар ужурлуг.	Күш-ажыл биле сагыштын аразында харылзааны тодарадып бижиир.	20.1 2.	
16.	ЧСК Чогаадыг «Шилип алган мергежилим»	1	Чугаа сайзырады лгазының кичээли	Чогаадыкчы ажыл.	Бот чогаадыкчы ажыл. Бот хыналда «Чүнү канчаар сен?»	Мергежилде рге альбом кылыр.	27.1 2.	
17.	Назын эргилдези	1	Чаа чүүл тайылбыры ның кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Назын эргилдези, назын моондаа, иштики октаргай деп билиишкиннер- биле таныжар.	Он ийи чылды үлежип алгаш чуруур.	10.0 1.	

18.	Хыналда тест «Чааскаан олургаш, сагыжың шинчиле»	1	Билиглери н хынаарыны ң кичээли	Хыналда, чогаадыкчы ажыл.	ХЫНАЛДА ТЕСТ	Бодун шыдамык кылдыр чаңчыктыра рда чүнү канчаарыл? Тодаргай харыы тывар.	17.0 1.	
19.	Кижиниң хаяазы	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Төрел бөлүк улустуң хаяазы, ооң шынар талазы-биле аңгылы деп билиишкиннерни билген турар.	Айтырыг ар. 118	24.0 1.	
20.	Кижиниң хей-аьды	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Хей-аьт, бедик хей-аьт, хей-аьдын аскымнатпас дэн билиишкиннер.	Айтырыглар ар. 121	31.0 1.	
21.	Кижиниң сүлдези	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Сүлде деп чүл, бедик болгаш чавыс сүлде дугайында буддизмниң өөредиинге даянып билген турар.	Айтырыглар ар 123	07.0 2.	
22.	Кижиниң сузу	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Сус деп чүл, кижиниң сузу канчаар бастынарыл?	Айтырыглар ар.129.	14.0 2.	
23.	Бот ажыл	1		Чогаадыкчы ажыл.	БОТ АЖЫЛ	Буруузун миннирде кандыг сөстөр ажыглаза чогумчалыг болурул? Делгеренгей кылдыр харыылаар.	21.0 2.	
24.	Куьт дугайында улусчу бодалдар	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Куьт деп чүл, кижиниң куьду ойлай берип болур, кижини хөлегезин чүге басып болбазыл, куьт чүге ээзинден десе бээрип болурул?	Айтырыглар ар. 135.	28.0 2.	
25.	ЧСК «Буян чандылары»	1	Чугаа сайзырадылгазының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры. Чогаадыкчы	Ажык чугаа: буян кылыры, буян чандылары, кижини човаа (ооң иштинде	Онаалга ар. 137.	06.0 3.	

				ажыл.	ие кижиниң човаа) деп билиишкиннернин утказын тайылбырлап билген турар уjurлуг.			
26.	Арага дугайы	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Арага деп чүл, ону чүү чүведен кылырыл, арага ижериниң культуразы, араганы хемчээл чок ижер болза, кандыг уржуктарга, моондактарга чедирип болурул?	Арагага удур плакат чурук чуруур. (А3)	13.0	3.
27.	ЧСК Ч. Чүлдүм «Иениң каргыжы»	1	Чугаа сайзырадылгазының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры. Сөзүглел-биле ажил.	Шүлүктүң утказын сайгарып, ие кижиге төлү кижиниң частырыы кайы-хире берге боорул? дээн чижектиг айтырыгларга түңнел кылып билген турар уjurлуг.	Шүлүктүң утказын бижимел-биле сайгарар.	20.0	3.
28.	Ниити уjurлар (этикет)	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Этикет деп чүл, аңаа чүлөр хамааржырыл база тыва болгаш орус улустуң чамдык уjurларының ылгалын билген турар уjurлуг.	Айтырыглар ар 142.	27.0	3.
29.	Бот ажил	1	Чугаа сайзырадылгазының кичээли	Бот, чогаадыкчы ажил	Этикетке хамаарыштыр бот ажил.	Этикет ному тып эккээр. (орус-даа дылда болза)	03.0	4.
30.	Кижиниң шимчениглер и болгаш үнү. Карактар.	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Шимчениг чүнү илередирил, хол шимчениглериниң кандыг чогуумча чок талалары барыл, бут шимчениглериниң кандыг чогуумча чок талалары барыл, кижиниң үнүнден чүнбилип ап болурулбаза	Айтырыглар ар 143.	17.0	4.

					карактар көрүжүнгө хамаарылга.			
31.	Кылаш болгаш олут ужуру	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Кижиниң кылажы кандыг болурга таарымчалыгыл, кижиниң олуду кандыг болурга таарымчалыг деп санаттынарыл билген турар.	Айтырыглар ар 145.	24.0	4.
32.	Хыналда ажыл	1	Билиглери н хынаарының кичээли	Хыналда ажыл.	Чыл иштинде өоренген чүүлдерин түңнээр хыналда ажыл.	Е. Танова, А Танов. "Чырык күзел» деп ырның сөстөрүн доктаадыр	08.0	5.
33.	Түңнел катаптаашкын-кичээл	1	Чугаа сайзырадылгазының кичээли	Чогаадыкчы ажыл. Беседа.	Түңнел-катаптаашкын. Ажык чугаа. Оон ыңай чүнү билип алыксап чоруур мен деп айтырыгга харыылаар.	Түңнел девиз чогаадыр.	15.0	5.
34.	ЧСК «Чырык күзел»	1	Чугаа сайзырадылгазының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры. Уругларның бодалдар солчуушкуну.	Ырның сөстөрүн сайгарып, чырык күзел деп чүл, чүү чүве хүнден чырык, куштан дүрген бооп болурул ырның сөзүглелинге даянып сайгарган турар.	Чырык деп сөс-биле холбашкан кижиниң сагыш сеткилинге хамаарыштыр кыйгырыг чогаадыр.	22.0	5.
35.	ЧСК Чогаадыг «Улусчу ужурлар» деп эртемден чүнү билип алган мен?»	1	Чугаа сайзырадылгазының кичээли	Чогаадыкчы ажыл.	Чогаадыкчы ажыл.	Чайгы онаалгалар.	29.0	5.

“Улусчу ужурлар” эртеминиң «Кизи – бойдустан дээди чаялгазы.»деп эгени өөренип дооскан 6-гы класстың өөреникчилери дараазында чүүлдерге өөренип болгаш оларны билген турар:

- кижиниң чаяанынга хамаарышкан бодалдарны;
- эптиг-эвилең чорукка чаңчыккан;
- сагыш-сеткил культуразын билер болгаш ону сагып чоруур;
- иштики делегейин делгемчидип шыдаар;

- сагыш сеткилин арыглап билир;
- багай чаңчылдарга хамаарыштыр бодунуң удурланышкак уткалыг бодалдарын делгеренгей илередип шыдаар.;
- ниити ужурлар азы этикетти сагып чоруур;
- ада-өгбелерниң чагыын билир.

Ажыглаан литература

1. Алдай – Буучу Кызыл, 1993
2. Байыр-оол С.Б болгаш о.ө. Тыва чоннун бурунгу ужурларын болгаш чанчылдарын өөредириниң программазы. Кызыл, 2002.
3. Бартан О.О. Тываларның национал чеми болгаш, чем үнүштер. Кызыл, 1997.
4. Будегечи Т. Б. Художественное наследие тувинцев. Москва, 1995.
5. Даржа В.К. Лошадь в традиционной практике тувинцев кочевников. Кызыл, 2003.
6. Казырыкпай Б.О. Эрнин эреси. Кызыл, 2001.
7. Камычек. Я. Вежливость на каждый день. Москва «Знание», 1981
8. Кара – Күске К.Ч. Аътка тураскаадыг. Кызыл 1995 .
9. 10. Кенин-Лопсан .М.Б. Тыва улустуң бурунгу ужурлары . Кызыл, 1994
11. Кенин-Лопсан М.Б. Тыва чанчыл. Кызыл «Новости Тувы» 2000. .
12. Лагерь Лекарственные растения Тувы. Кызыл, 1998
13. «Еше лама» Сопа Ринпоче. Энергия мудрости . Основы буддийского учения. Москва «Цонкапа», 2003.
14. Монгуш М.В. Тувинцы Монголии и Китая. Новосибирск «Наука», 2002
15. Маннай оол М.Х., Достай И.А. История Тувы. Кызыл 1996
16. Намзал Э.Х. Холу чемзиг авам сөнү. Кызыл 1995.
17. Образовательная программа «Несущая свет». Программа клуба молодой семьи. Кызыл, 2003.
18. Ооржак А.К., Оюн С.Б. Тыва чаңчылдар 5-9 класстарга өөредилге программазы. Кызыл, 2003
19. Путеводитель Тува. Москва «Авангард», 2004
20. Самбу И.У., Самбу М.Д. Тыва чоннун бурунгу ажыл – агыйы, амыдыралы. Кызыл, 2004.
21. Салчак К.Б, Салчак Л.П. Тыва улусчу педагогиканын хөгжүлдеси. Кызыл, 1984
22. Серенот С.К. Тыва улусчу эмнээшкин. Кызыл, 1993.
23. Сиянбиль М.О, Сиянбиль А.А. Традиционный тувинский костюм. Кызыл, 2000.
24. Сундуй Г.Д. Улусчу педагогика. Кызыл, 2004.
25. Сундуй Г.Д. Улусчу ужурлар 3-4 .Кызыл, 2005.
26. Сундуй Г.Д. Улусчу ужурлар 1-2 класстарга өөредилге – номчулга ному. Кызыл 2003.
27. Сундуй –оол М.С. Городок у подножия Кара-Даша. Кызыл, 2005.
28. Традиционная культура тувинцев глазами иностранцев. Кызыл, 2003. 2002
29. Тыва улустуң алгыш- йорээлдери. Кызыл, 1990
30. Чамзырын М.Ч, Чамзырын Е.Д. Тыва чоннун чагай чаңчылдарын кижизидилге ажылынга ажыглаары. Кызыл, 2000.
31. Чадамба В.Ф. Сүр – кучунун үш оюну. Кызыл, 2004.
32. Чап Ч.М. Шагаам – сүзүглелим. Кызыл, 1999.

30. Шактаржык К.О., Биче-оол В.А. Тыва дугайында чугаалар. Кызыл,, 2004..